

УДК 94(477:470+571):355.422.1“1917”

*Григорій САВЧЕНКО***УКРАЇНІЗАЦІЯ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ В ПЕРІОД
ЧЕРВНЕВОГО НАСТУПУ 1917 РОКУ**

Проаналізовано один із етапів українізації в російській армії в 1917 році. Розглянуто ставлення представників командування до ідеї українізації та її реалізації у військах. На прикладах 34-го та 21-го армійських корпусів, формування поповнень для фронту із солдатів і офіцерів-українців показано складність проведення українізації.

Ключові слова: українізація, російська армія, українці, солдати, офіцери, командування, наступ, корпус.

Розвиток українського національно-визвольного руху в 1917 р. тісно пов'язаний з українцями-військовиками російської армії. Національні устремління українців на військовому поприщі проявилися насамперед в українізації частин і з'єднань, яка мала широкомасштабний, багатоплановий характер і охопила як тиллові гарнізони, так і діючу армію.

Події, пов'язані з червневим (літнім) наступом російської армії 1917 р. хронологічно охоплюють часовий відтинок від 18 червня (1 липня) по 31 липня (13 серпня) 1917 року. Наступати мали з більшою чи меншою інтенсивністю війська всіх фронтів. Головний же удар наносили армії Південно-Західного фронту¹.

Червневий 1917 р. наступ відіграв роль каталізатора у розгортанні українізації російської армії. Підготовка до наступу залежала насамперед від кількості і якості поповнень, зокрема й з вояків-українців, які прибували на фронт із тиллових округів. Знекровлення наступаючих частин, втрата ними боєздатності диктували перед командуванням необхідність пошуку ефективних шляхів подолання проблеми. Зміцнення армії в умовах військової катастрофи й могла стати українізація. Вище командування російської армії розуміло українізацію як поповнення українцями частин і з'єднань рядовим (“низшими чинами”) складом й молодшими офіцерами.

Українізація частин і з'єднань російської армії шляхом їх поповнення вояками-українцями із тиллових округів в період підготовки та проведення червневого наступу 1917 р. не знайшла достатнього висвітлення в історіографії. Фрагменти проблеми частково аналізовані у роботі М. Френкіна². Епізодично її досліджували В. Голубко³,

¹ *Нелипович С.* Июньское (летнее) наступление 1917 / С. Нелипович // Россия в Первой мировой войне. 1914–1918: Энциклопедия: в 3 т. – Москва, 2014. – Т. 1: А–Й. – С. 813.

² *Френкин М.* Русская армия и революция. 1917–1918 / М. Френкин. – Мюнхен, 1978.

³ *Голубко В.* Армія Української Народної республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу / В. Голубко. – Львів, 1997.

В. Верстюк⁴. Сьогодні тема залишається поза увагою вітчизняної і зарубіжної історіографії.

Зважаючи на багатоплановість теми, автор усвідомлено робить акцент лише на декількох її складових: надходженні поповнень (маршових рот) з українців у корпуси, визначені на українізацію напередодні наступу; поповненні корпусів, зокрема 34-го армійського, резервами, що надходили з тилу після невдалого наступу російської армії. Фактично поза увагою залишено низку проблем військово-політичного характеру, що стосуються вказаної теми. Дослідження зазначених питань дозволить поглибити знання про український національно-визвольний рух, процес українізації в російській армії у 1917 році.

У травні 1917 р. російське Верховне Головнокомандування визначилося в тому, що, незважаючи на морально-психологічний стан військ та певні проблеми, пов'язані з браком поповнень та нестачею матеріального, продовольчого забезпечення, наступ російської армії розпочнеться у червні. 21 травня (3 червня) Верховний Головнокомандувач генерал М. Алексєєв видав директиву про наступ. Ставка розраховувала почати активні операції 20 червня (2 липня)⁵.

Червень розпочався в турботах командування про безпосередню підготовку військ до наступальних дій. Проте стан армії не був задовільним. Генерал Брусилов констатував: “На травень війська всіх фронтів абсолютно вийшли з покори і ніяких заходів впливу застосувати було неможливо”⁶. Командування намагалося не втрачати оптимізму. Головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал Гутор на підставі донесення командувача 7-ї армії повідомляв у Ставку, що спостережено деяке покращення в настрої військ⁷. Однак оздоровити армію не вдавалося. Частини відмовлялися виходити на висхідні позиції, ставати в бойову лінію. Підготовка до наступу проходила під знаком мітингів і умовлянь.

Непоодинокую у військах була ситуація, що склалася в 34-му армійському корпусі. З'єднання мало атакувати з позицій, які до цього займала 23-тя піхотна дивізія. За словами комкора генерал-лейтенанта П. Скоропадського, дивізія “була з початку перегруповання сил в прекрасному стані. Вона давно стояла на цій позиції, зжилася з нею і погоджувалася атакувати”. Проте в 104-й, 153-й дивізіях корпусу і доданих 19-й Сибірській поширювалися думки про складнощі майбутньої атаки через те, що солдати не були знайомі з місцевістю. Особовий склад новоприбулих дивізій на позиції йти не хотів. Вояки не виявляли бажання копати й облаштовувати окопи. Невдоволення сягало небезпечних меж⁸.

Чимало проблем виникло з частинами 153-ї піхотної дивізії. Про їх непокору свідчить інформація із корпусного журналу бойових дій (1.06. – 1.08. 1917 р.). Так, 9 червня на засіданні полкового комітету 609-го піхотного Красноуфимського полку обговорювалося повідомлення про переміщення полку в район Раковиці для участі в наступальній операції як корпусного резерву. Комітетчики наголошували, що

⁴ *Верстюк В.* Незакінчена війна: український рух в російській армії / В. Верстюк // Нариси історії Української революції 1917–1921 років. – Київ, 2011. – Кн. 1. – С. 161–198.

⁵ *Ростунов И.* Русский фронт Первой мировой войны / И. Ростунов. – Москва, 1976. – С. 357.

⁶ *Брусилов А.* Мои воспоминания / А. Брусилов. – Москва, 2001. – С. 210.

⁷ *Разложение армии в 1917 году.* – Москва; Ленинград, 1925. – С. 211.

⁸ *Скоропадський П.* Спогади. Кінець 1917–1918 / П. Скоропадський. – Київ; Філадельфія, 1995. – С. 58.

153-тя дивізія у складі 34-го корпусу 17 місяців знаходилася на позиції. Останнім часом особовий склад в ротах зменшився до 40–50 багнетів, був перевтомлений, масово хворів цингою. Головнокомандувач Південно-Західного фронту обіцяв делегації, яка прибула з дивізії, відвести з'єднання на три тижні в глибокий резерв для відпочинку та поповнення. Однак обіцянка виконана не була. Полковий комітет наполягав на тому, що полки в дивізії небоєздатні, й, відповідно, бойові операції з їхньою участю вдалими не будуть. Члени комітету були “готові виконати обов’язок після поповнення обмундирування і відпочинку”. Проте вони не погоджувалися ввійти в склад ударної групи, наголошуючи, що “відмова не є зрадою загальної справі так як у теперішньому стані дивізії спокійно погоджуватися на наступальну операцію значить злочинно закрити очі на цілком ймовірне невдале закінчення цієї операції”. Полковий комітет вмотивовував свою позицію тим, що вона збігалася з думкою Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів та міністрами-соціалістами Тимчасового уряду, які вони висловили в Петрограді перед делегацією 34-го корпусу. Зарадити справі і полагодити суперечливі питання представники громади 609-го полку сподівалися з приїздом комісара Тимчасового уряду⁹.

10 червня полк, повторюючи попередні вимоги, продовжував відмовлятися від передислокації. Умовляння командирів полку і дивізії, розмови командира корпусу з посланцями від особового складу полку виявилися марними. Генерал Скоропадський згадував: “Озвірілі солдати мітингували, скупчувалися в натовп, необхідно було в’їхати чи зайти в середину натовпу і переконувати. Звичайно, при цьому потрібно було відмовлятися від усякого самолюбства”¹⁰.

Полковий комітет вимагав прибуття комісара Тимчасового уряду в 7-й армії Б. Савінкова. Комкор відправив йому телеграму. Умовляла відмовників і делегація 23-ї дивізії, і комісар Савінков. Після такого агітаційного тиску полк пообіцяв після ночівлі виступити в заданий район¹¹.

Непокору продемонструвала й 104-та дивізія, два полки якої рішуче відмовилися виконувати наказ про виступ на позиції. Переконувати солдатів прибули сам комкор, командир дивізії генерал Люпов та комісар Савінков. Генерал Скоропадський згадував: “Савінков говорив дуже добре, але в результаті лише невелика частина цих полків пішла, більша ж частина залишилась, обсипаючи нас потоками лайки, із середовища натовпу виходили агітатори й говорили промови, лейтмотивом яких було те, що начальство про нас не турбується, п’є нашу кров і т. п. Савінкову також дісталось, коли ми від’їжджали, натовп цей проводив нас гиканням і свистом. Такі сцени мені не раз довелося пережити перед атакою”¹².

Отже, навіть побіжний огляд стану справ у 34-му армійському корпусі засвідчує, що бойовий настрій особового складу та боєздатність з’єднання були незадовільними. Подібна проблема стосувалася майже усієї російської армії.

Деякий внесок у посилення боєздатності частин робили поповнення із українців, які надходили із тилу. До початку червневого наступу українці-військові вже мали досвід поповнення частин, які були визначені для українізації. За практикою

⁹ Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2986. – Л. 47.

¹⁰ Скоропадський П. Спогади... – С. 58.

¹¹ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2986. – Л. 47 об., 48.

¹² Скоропадський П. Спогади... – С. 58, 59.

російської армії, резерв для фронтових частин готували у запасних полках тилкових округів. За рознарядками військового міністерства та Генерального штабу поповнення направлялися на фронт маршові роти.

Начальник кабінету військового міністра підполковник Барановський повідомив (25.05.1917 р.) Ставку Верховного Головнокомандування про те, що військовий міністр О. Керенський дозволив формувати українські маршові роти для поповнення трьох армійських корпусів (6-го, 17-го та 41-го), які були визначені Головнокомандувачем Південно-Західного фронту для українізації¹³. Міністр зауважив, що у фронтові частини “маршроти, по можливості, вливаються не роздроблюючись, цілими одиницями”¹⁴.

Долею українських поповнень опікувався Український Генеральний Військовий Комітет (УГВК). Він обрав тактику регулювання притоку українських резервів на фронт, концентрації їх на Південно-Західному фронті у корпусах, визначених для українізації.

Рух за формування українських маршових рот і направлення їх на поповнення корпусів, які українізувалися, набрав обертів. Так, в Омському військовому окрузі в червні 1917 р. пройшов з'їзд, на якому були делегати від 5000 українців із гарнізонів Сибіру. В ухваленій резолюції вони вимагали від військового міністра термінової відправки їх у складі українських маршових рот у українські корпуси Південно-Західного фронту¹⁵.

У Казанському військовому окрузі рух за виокремлення солдатів-українців у маршові роти охопив усі великі гарнізони. У Саратові сформувався український полк, а маршові українські роти – у Казані, Симбірську, Алатирі, Саранську, Глазові. До кінця червня 1917 р. в Поволжі було сформовано понад 30 українських рот¹⁶.

Створення українських маршових рот проходило у складній ситуації. Прихильникам українізації доводилось докладати чимало зусиль для відстоювання своїх домагань. Справу вирішували наполегливість, організованість, переконаність людей у правоті своїх дій. Наприклад, в царицинському гарнізоні солдати розділились на два табори – прихильників та противників формування українських маршових рот. На гарнізонних зборах (28.06.1917 р.) перемогли українці. Вони закликали співвітчизників поповнювати корпуси Південно-Західного фронту, що підлягали українізації, виключно українськими маршовими ротами¹⁷.

Не поодинокими були випадки, коли українці виокремлювались зі змішаних маршових рот уже по дорозі на фронт. Так, 21 червня 1917 р. на станції Коростень 70 солдатів і 1 підпоручник із українців, які мали поповнити 31 корпус, вимагаючи скерування їх в український корпус, виділились в окрему роту і перейшли в ешелон з українськими маршовими ротами¹⁸.

До цих рот, що відбували на фронт, приєднувались і солдати, які не потрапили в їх склад. У червні в маршову роту 134-го піхотного запасного полку, незважаючи

¹³ РГВИА. – Ф. 1759. – Оп. 3. – Д. 790. – Л. 187.

¹⁴ Там же. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 1034. – Л. 39, 40.

¹⁵ Френкин М. Русская армия и революция... – С. 218.

¹⁶ Андреев А. Солдатские массы гарнизонов русской армии в Октябрьской революции / А. Андреев. – Москва, 1975. – С. 157.

¹⁷ Русское слово. – 1917. – 29 июня.

¹⁸ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 11.

на заперечення та умовляння командування, влилися понад комплект 94 солдати-українці з інших частин¹⁹.

Російське командування часто перешкоджало виділенню українців запасних частин в окремі підрозділи, а сформовані українські маршові роти навмисно направляло поза “українські корпуси”. З приводу таких дій Виконавчий Комітет Херсонської Української Військової громади 19 червня 1917 р. ухвалив відозву “До українців вояків Херсонського гарнізону”. Комітет закликав українців, призначених в маршові роти, не виступати на фронт доти, поки не буде на це розпорядження УГВК. У відозві наголошено, що в Одесі, Катеринославі, Сімферополі відправка маршових рот уже припинена²⁰.

С. Петлюра надіслав 23 червня 1917 р. начальнику штабу Верховного Головнокомандувача телеграму, в якій із занепокоєнням констатував, що “верховне командування не йде назустріч законним вимогам Генерального комітету, тому його подальша робота по поповненню фронту утруднюється”²¹.

У червні 1917 р. для поповнення діючої армії на всі фронти прибуло 697 маршових рот піхоти загальною чисельністю 138 000 солдатів. Майже половина із них – 315 рот припадала на Південно-Західний фронт²². До початку червневого наступу на цей фронт було скеровано 70 маршових рот, склад яких на $\frac{3}{4}$ був українським²³. З українськими маршовими ротами на фронти прибуло понад 50 тис. осіб²⁴.

Під час наступально-оборонних боїв у червні–липні 1917 р. УГВК продовжував опікуватися поповненням українськими маршовими ротами 6, 17 і 41 корпусів. Комітет спрямував до них 138 ешелонів українських вояків. Однак невизначеність з українізацією корпусів, відсутність інформації про те, які з’єднання будуть підлягати українізації, змусили УГВК затримати деякі ешелони (понад 30 тис. солдатів-українців) у дорозі²⁵.

Місцеві українські організації, виконуючи вказівки із Києва, намагалися допомагати УГВК регулювати надходження поповнень на фронт. У червні 1917 р. у Харкові, проїздом у діючу армію, зупинився “український батальйон імені Михайла Грушевського”. На мітингу, влаштованому харківською українською Радою, було ухвалено залишити батальйон у місті до одержання розпоряджень Центральної Ради щодо його подальшого пересування²⁶.

Переговори між Центральною Радою та представниками Тимчасового уряду, українцями-військовиками та російським командуванням у червні–липні 1917 р. внесли певну ясність у те, які корпуси і дивізії підлягають українізації. Відповідно налагодилася і робота з українськими поповненнями. Формування українських маршових рот значно активізувалося. 12 липня в УГВК було повідомлено, що із

¹⁹ Френкин М. Русская армия и революция... – С. 219.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4100. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 110.

²¹ РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 1034. – Л. 146.

²² Френкин М. Русская армия и революция... – С. 313.

²³ В. К. З Другого всеукраїнського військового з’їзду / В. Кедровський // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1923. – Кн. 10. – С. 145.

²⁴ РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 1034. – Л. 146.

²⁵ Кедровський В. Українізація в російській армії / В. Кедровський // Український історик. – 1967. – № 3–4. – С. 73.

²⁶ Русские ведомости. – 1917. – 29 июня.

Саратова в район Микулинці чотирма ешелонами направляються 6 000 українців, очолюваних офіцерами. Називали вони себе ешелонами “Спасіння України”²⁷.

Ставка, незважаючи на заяви про сприяння українізації, направляла українські маршові роти у частини на свій розсуд. Під час пересування на фронт, українським маршовим ротам без пояснень змінювали маршрут і кидали на непередбачуване українцями поповнення фронтових частин з переважаючим російським складом. На початку липня 1917 р. 12 маршових рот, у складі яких було понад 3 000 солдатів і 27 офіцерів-українців, прямували через Брянськ–Київ на Південно-Західний фронт. У Брянську напрямок подальшого пересування був змінений. Ешелони відправили на Гомель, Лунинець. Серед українців почалося хвилювання. С. Петлюрі і В. Винниченку вдалося їх заспокоїти і переконати в необхідності виконання наказу. У той же час С. Петлюра звернувся до штабів Південно-Західного, Західного фронтів та Українського комітету Західного фронту з проханням взяти роти “в полки дивізії, яка визначена виключно для українців, щоб не роздробляти їх і зберегти дух єдності і готовності захищати в грізний час рідну землю”²⁸.

Російське командування залишалося вірним собі і надалі у використанні резервів з українців. Так, 5 липня із Сімферополя вирушили на фронт 2 маршові роти (520 осіб) 32 запасного полку. На станції Знам’янка їх направили не в обіцяний “український корпус”, а в 5-й Сибірський стрілецький корпус. Українці ж самі вирішили йти на поповнення 6-го армійського корпусу, який мав українізуватися. По дорозі їх перейняв командир 5-го Сибірського корпусу і, погрожуючи кулеметами, спрямував у свої полки. На вимоги українців дозволити зв’язатися з УГВК генерал заявив, що “він ніякої дезертирської української організації не визнає, а також не визнає Генерального комітету”²⁹.

У той же час російське командування продовжувало звинувачувати Український Генеральний Військовий Комітет у протиправних діях. Воно не втомлювалося наголошувати, що в корпуси, які підлягали українізації, мали направлятися тільки ті роти, про які, як українські, мали засвідчувати мобілізаційні розпорядження Генерального штабу³⁰.

1 серпня 1917 р. Ставка телеграфувала начальнику штабу Південно-Західного фронту про те, що, за повідомленням штабу Київського військового округу, УГВК “дозволяє собі самостійно розпоряджатися відправкою ешелонів поповнень у військові частини”. Голововерх наказав не допускати подібного втручання Комітету в розподіл і направлення ешелонів. С. Петлюра 3 серпня 1917 р. категорично відмовився від такого звинувачення на адресу УГВК³¹.

Зауважимо, що українські маршові роти відзначалися своєю організованістю порівняно з іншими частинами. 14–15 липня 1917 р. в 6-й армійській запасний полк прибули “в порядку, войовничі з українськими прапорами” 6 сотень 2-го Українського полку імені Гетьмана Павла Полуботка. 17 липня вони разом з 4 сотнями українського куреня з Пензи, “в гарнім настрої відбули на фронт”. За

²⁷ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 186, 196, 197, 199, 201, 202.

²⁸ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 5, 7.

²⁹ Там же. – Ф. 366. – Оп. 2. – Д. 267. – Л. 4, 5–15 обор.

³⁰ Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 72, 88, 90, 91.

³¹ Там же. – Л. 262, 264.

усвідомлені дії військовиків-українців Українська Центральна Рада висловила особовому складу цих підрозділів подяку³².

Наступальні і оборонні бої засвідчили численні приклади героїчної боротьби військовиків-українців. Проте проблеми з особовим складом були і тривожні. У черговий раз звернемося до подій, пов'язаних із 34-м армійським корпусом.

16 (29) червня артилерія Південно-Західного фронту відкрила вогонь по позиціях австро-німецьких військ. 18 червня (1 липня) в наступ була кинута піхота 11-ї та 7-ї армій. 34-й корпус атакував важку ділянку, Обренчовський ліс. Спочатку наступ розвивався успішно. Придані корпусу війська (23-тя піхотна та 19-та Сибірська стрілкова дивізії) прорвали оборону 27-го німецького резервного корпусу під Диким Ланом. Особливо відзначився 416-й Верхньодніпровський полк під командуванням полковника Я. Гандзюка³³. П. Скоропадський зазначав, що, взявши три лінії окопів, атакуючі зупинилися і розпочали “ревізію” захоплених позицій. Умовляння командування продовжити наступ виявилися марними. Ініціатива і час були втрачені. Того ж 18 червня частини корпусу опинилися на тих місцях, з яких вони розпочинали атаку³⁴.

Під час наступальних боїв частини 34-го корпусу понесли серйозні втрати. Особливо великими вони були у 23-й піхотній дивізії. Головнокомандувач Південно-Західним фронтом доповідав у Ставку (25.06), що війська нездатні до тривалих боїв, а тому їх потрібно часто відводити на відпочинок³⁵. Через малу чисельність особового складу командування змушене було відвести й 34-й корпус в резерв у район містечок Мужилів та Бурканів³⁶.

Наприкінці червня 1917 р. Головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал-лейтенант О. Гутор прийняв “принципове рішення” про доцільність українізації частин 34-го армійського корпусу³⁷. Йшлося, перш за все, про 153-тю піхотну дивізію, сформовану в умовах воєнного часу як дивізію “четвертої черги”³⁸. П. Скоропадський наголошував, що “...це була дивізія останньої формації, яка погано постачалася, незбита і яка нічим доблесним під час останніх боїв себе не проявила”³⁹.

У листі до генерал-квартирмейстера штабу Південно-Західного фронту генерала М. Раттеля (26.06.1917 р.) генерал П. Скоропадський, звертаючи увагу на своє розуміння принципів українізації корпусу, підкреслював: “...для мене важливо, якщо українізувати, то щоб це була дійсно українізація, тобто, щоб до мене прийшли люди, які проникнуті ідеєю українства, були б хорошими бійцями, а не різна шваль (дезертири і т. п.), які, прикриваючись всілякими вивісками, думають лише про те, щоб не попасти під вогонь ворога-німця”. Подібні міркування П. Скоропадського поділяв і Головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал Гутор. Комкор

³² ЦДАВО. – Ф. 1113. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 13–14.

³³ Кочубей В. Генерал Я. Г. Гандзюк (окончание) / В. Кочубей // Военная быль. – 1966. – № 79. – С. 18.

³⁴ Скоропадський П. Спогади... – С. 59.

³⁵ Стратегический очерк войны 1914–1918. – Москва, 1923. – Ч. 7: Кампания 1917 г. / [сост. А. Зайончковский]. – С. 72.

³⁶ Скоропадський П. Спогади... – С. 57.

³⁷ РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 562.

³⁸ Звегинцов В. Русская армия 1914–1917 гг. / В. Звегинцов. – Париж, 1959. – С. 11.

³⁹ Скоропадський П. Спогади... – С. 70

також вважав, що проведення українізації потрібно узгодити з членами Української Центральної Ради – “...якщо вони хочуть мати український корпус, то необхідно одержати не дезертирів, а справжнє поповнення, звернувши увагу, щоб всю каліч вони залишили при собі”. Звичайно, ці слова достатньо категоричні і можуть тлумачитися далеко не однозначно. Проте, підкреслимо, що це слова бойового генерала, який насамперед опікувався майбутньою боєздатністю своїх частин. Скоропадський небезпідставно передбачав можливі тертя (вони й проявилися в майбутньому) в процесі поповнення дивізій українцями, а тому навіть не заперечував, щоби в корпус були включені “які-небудь інші мало чисельні дивізії для найбільш швидкого і більш зручного їх поповнення”. Він сподівався одержати дозвіл, щоб за його згоди “хоча б в армії вибрати українців із інших неукраїнських корпусів”⁴⁰.

У період липневих боїв у корпус влилися малочисельні поповнення й з українців. Так, 153 дивізія поповнилася 754 українськими солдатами і 17 офіцерами, а два полки 104 дивізії – 150 солдатами⁴¹.

УГВК надіслав (11.07.1917 р.) телеграму полковому комітету 14-го запасного полку, у якій вимагав терміново відправити в 34-й корпус українські маршові роти. Центральна Рада була впевнена, що “полк виконає свій обов’язок перед Батьківщиною і в такий час, який загрожує загибелі України, ні один українець-воїн не може бути зрадником”. Згідно з розпорядженням військового командування до 16 липня 2 400 солдатів українців 14 запасного полку повинні були відправитися на поповнення корпусу в Меджибіж⁴².

17 липня 1917 р. начальник штабу 7-ї армії граф Каменській передав у корпус наказ Верховного Головнокомандувача про українізацію 153-ї піхотної дивізії і відведення її в Меджибізький табір. Зазначимо, що до цього часу штаб 34-го армійського корпусу одержував лише окремі (часткові) вказівки, що стосувалися порядку проведення українізації 153-ї дивізії⁴³.

Перед відправленням частини 34-го корпусу в Меджибіж передбачалося, що 153-тю дивізію, яка відтягувалась в резерв, на позиціях замінить 104-та піхотна дивізія. У цю ж дивізію виокремлено неукраїнців 153-ї дивізії. Із 153-ї дивізії в 104-ту було передано 4 187 російських солдатів. Передислокація дивізій була здійснена в ніч проти 19 липня 1917 року. Отже, 104-та дивізія продовжувала знаходитися в першій лінії, а в її склад була переведена значна частина неукраїнців із 153 дивізії⁴⁴. Полки ж 153-ї дивізії рушили на станцію Ярмолинці для посадки у залізничні вагони, щоб слідувати за призначенням⁴⁵.

Такий перебіг подій збігався з планом Павла Скоропадського щодо схеми проведення українізації корпусу і насиченням його поповненнями. На думку командира, запроєктоване при переміщенні в Меджибіж розформування 104-ї дивізії для українізації, яке полягало у виокремленні солдатів і офіцерів неукраїнців в інші корпуси, було б “нежелательным и вредным для общего дела”. Він пропонував, на відміну від порядку українізації 153-ї дивізії, вводити українське поповнення в

⁴⁰ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2986. – Л. 1, 1 обор.

⁴¹ Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 84, 85.

⁴² Там же. – Л. 43, 44, 46, 53, 105.

⁴³ Там же. – Л. 562.

⁴⁴ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335.

⁴⁵ Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 562.

104-ту дивізію поступово. З пропозицією комкора погодився командувач 7-ї армії генерал Селівачов⁴⁶.

Через декілька днів ситуація суттєво змінилася. Черговий генерал штабу Південно-Західного фронту 21 липня повідомив Український Генеральний Військовий Комітет, його представника при штабі Південно-Західного фронту поручика П. Скрипчинського, чергових генералів штабів 7-ї і 11-ї армій про те, що серед 10 дивізій, які підлягали українізації, значилися й 104-та та 153-тя дивізії 34-го корпусу з усіма частинами, які входили в його склад⁴⁷. Того ж дня начальник штабу 7-ї армії передав командирі 34-го корпусу наказ Головнокомандувача Південно-Західного фронту про відведення корпусу у складі двох дивізій для комплектування в район Меджибожа. Командувач 7-ї армії наказав солдатів, які не підлягали українізації, передати в 113-ту піхотну дивізію⁴⁸. На 24 липня 1917 р. 282 офіцери і 8 005 солдатів із 104 дивізії підлягали переводу в 113-ту дивізію⁴⁹. Частина особового складу із неукраїнців передано також у 108-му дивізію, а потім й увесь 41-й армійський корпус⁵⁰.

У ніч проти 25 липня 1917 р. 104-та дивізія була замінена на позиціях частинами 41-го корпусу. Після виокремлення значної кількості неукраїнців вона 26 липня похідним порядком виступила в напрямку Меджибожа⁵¹.

У своїх споминах П. Скоропадський писав: "...членів комітетів, усіх євреїв і великоросів передав в 41-й корпус. Усіх офіцерів я не передав в 41-й корпус, залишивши усіх хороших у себе, слабкуватих усіх передав, точно так поступив із солдатами, які обіймали посади". Генерал визнавав, що "можливо, з моєї сторони була помилка, але мені було важко відправити цей хороший елемент із корпусу, не влаштувавши його пристойним чином. Це моє рішення створило мені потім купу неприємностей"⁵².

25 липня генерал Скоропадський прибув у Меджибіж. Штаб корпусу розмістився в меджибізькому замку, а частини корпусу, які прибували, в таборі 12-го корпусу⁵³. Полки корпусу дислокувалися в навколишніх селах. Так, полки 104-ї дивізії розмістилися: 413-й – у селі Шрубки, 414-й – Гречинцях та Западинцях, 415-й – Новокосянтинові, 416-й біля сіл Чаплі та Копитинці. Полки 153-ї дивізії квартирували: 609-й у Іванковцях та Коржевцях, 610-й у Богдановцях, 611-й в селі Гатне й Деражні, 612-й полк в районі села Голосків. Інші частини корпусу перебували: 31-й інженерний полк в Меджибожі, 110-та кінна сотня в Требухівцях, 104-та окрема інженерна рота в селі Головчинці⁵⁴.

Незважаючи на певні непорозуміння, на перших порах генерал Скоропадський був задоволений поповненням, яке поступало в корпус. Він згадував: "Українських

⁴⁶ Там же. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335.

⁴⁷ Український національно-визвольний рух (березень–листопад 1917 року): док. і мат. – Київ, 2003. – С. 574.

⁴⁸ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335.

⁴⁹ Там же – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 150.

⁵⁰ Там же. – Л. 562.

⁵¹ Там же.

⁵² *Скоропадський П.* Спогади... – С. 70.

⁵³ Там само. – С. 71.

⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 206.

поповнень майже не було, але ті, які були, представляли собою дуже хороший контингент. У мене була надія. Судячи по цим людям, що українізація дасть дійсно хороший бойовий контингент”⁵⁵.

У тилових гарнізонах ширився рух, спрямований на сприяння українізації 34-го корпусу. Про свою підтримку українізації заявили (22.07.1917) представники українців Петроградського і Двінського військових округів (171, 176, 262, 285, 296 запасних полків, 1, 2, 3, 4 стрілецьких батальйонів усіх гвардійських частин, кулеметних полків та шкіл кінно-мортирного дивізіону, важкого артдивізіону в Гатчині, 4 важкого дивізіону з Павловська, авіапарку, саперних батальйонів та інших частин). На пропозицію УГВК вони відмовилися від ідеї формування “ударної української бригади” і дали згоду на відправлення їх для поповнення 34-го корпусу⁵⁶.

Згідно з розпорядженням штабу Омського військового округу із 3-ї Сибірської запасної бригади 21–22 липня були відправлені двома ешелонами в 34 корпус 62 офіцери і 2 247 солдатів українців⁵⁷. Не виключено, що в окрузі, окрім виконання нарядів про поповнення, намагалися скоріше позбутися українців. Так, в одній із телеграм підкреслено, що із Томська в Меджибіж 22.07. відправлено (“по настоянию штаба Омского военного округа”) батальйон українців у складі 40 офіцерів і 900 солдатів⁵⁸.

Деякі ускладнення виникали також і з прийомом поповнень у самому корпусі. Так, перебуваючи ще в Сатанові, П. Скоропадський одержав телеграму № 111734 від виконувача обов’язків чергового генерала штабу Південно-Західного фронту полковника Винокурова про те, що в корпус надсилається полк імені Грушевського. З цього приводу комкор зв’язався (23.07.1917) з генерал-квартирмейстером штабу 7-ї армії і просив його знайти можливість утриматися від подібних дій. Мотивацію позиції П. Скоропадського передаємо у відповідності оригіналові документа – телеграфної стрічки прямої розмови. Командир корпусу пропонував: “Не посылать полка в полном составе для влития его в один из наиболее малочисленных полков 153 дивизии с тем, что, конечно, явится вопрос затем о переименовании этого полка 153 дивизии в полк им. Грушевского. Главная причина моего нежелания состоит в том, чтоб отделаться в моем будущем украинском корпусе от всякой политики внутреннего характера. Пр-р Грушевский на Украине. Одни стоят за него, другие против. Наименования полка его именем создаст атмосферу политики столь нежелательной данное время, наше боевое. Если хотят называть украинские полки различными именами пусть дают им название городов- местностей или же имена сошедших в могилу политических, исторических деятелей. Повторяю, я настоятельно прошу полка Грушевского ко мне в полном составе не направлять. Направлять его ко мне с тем, чтобы он был влит в различные полки, если по условию это представляется возможным, я ничего не имею. Об этом я уже просил будучи в Киеве в Украинском генеральном комитете и мне было обещано полка Грушевского в полном составе не вливать”⁵⁹.

Як бачимо, позиція генерала чітка і зрозуміла. Поповнення мають прибувати в корпус, але не вносити хаотичність в організаційну роботу, не викликати конфліктів і не ставати в майбутньому предметом конфронтації на ґрунті

⁵⁵ *Скоропадський П.* Спогади... – С. 71.

⁵⁶ РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 127, 128.

⁵⁷ Там же. – Л. 205.

⁵⁸ Там же. – Л. 223.

⁵⁹ Там же. – Л. 6, 6 обор.

ідеологічно-політичних протистоянь. Вважаємо, що так діяв би кожний командир, який вболіває за боєздатність своєї військової одиниці, з якою він найближчим часом має стати віч-на-віч з ворогом. Робимо ці зауваги виключно тому, що в назві полку фігурує ім'я Михайла Грушевського.

Наголосимо, що генерал Скоропадський не приховував свого негативного ставлення до можливої політизації корпусу, зокрема, й щодо українського питання. Мовою документів це звучить так: “Из разговоров комкора 34 усматривается, что ген. Скоропадский всячески избегал возможности создания среди частей корпуса атмосферы политики внутреннего характера и с этой целью, например, настоятельно протестовал против направления в корпус украинского полка им. Грушевского”⁶⁰.

Вище військове командування було зацікавлене у швидкому переформуванні корпусу. За задумом генерала Л. Корнілова, через місяць з'єднання мало бути у повній бойовій готовності відправлене на фронт. 25 липня Верховний Головнокомандувач російської армії зробив запит у штаб Південно-Західного фронту (телеграма № 5442) про стан поповнень 34 корпусу⁶¹. У Ставку було відправлено донесення начальника фронтового штабу генерала М. Духоніна. Він повідомляв, що 104-та дивізія 34-го корпусу нараховує 6 500 багнетів, а 153-тя – 4 000. Заокруглені цифри дають підстави думати про те, що, ймовірно, цілковитої ясності у цьому питанні в штабі фронту не було. Проте достатньо важливою була інформація начальника штабу про поповнення, які очікувалися найближчим часом. У корпусі чекали прибуття 54-х маршових рот та окремо 4300 солдатів у складі 158-го запасного полку. У той же час генерал Духонін наголошував, що в 11 армію було спрямовано близько 160 маршрот, а загальне поповнення для армії складало близько 30 тис. осіб.

Однак поповнення особового складу корпусу надходило не за планом комкора. Зрозуміло, що диктувати свої умови вищому командуванню він не міг. Український Генеральний Військовий Комітет, в силу свого статусу, також не був у змозі кардинально зарадити у цій справі генералові Скоропадському.

Поповнення прибували хвилеподібно. Тільки за день 27 липня у 153 дивізію влилися 51 офіцер і 5 346 солдатів. Нові вояки прибули з 14-го (4 офіцери і 1 835 солдатів), 42-го (14 офіцерів і 850 солдатів), 93-го (16 офіцерів і 585 солдатів), 130-го (9 офіцерів і 1 005 солдатів), 142-го (3 офіцери і 748 солдатів), 274-го (5 офіцерів і 323 солдати) запасних полків⁶². Через добу (29.07) в 153-тю дивізію прибули ще 17 офіцерів і 1 215 солдатів⁶³. Для 609 полку 153 дивізії було направлено 5 маршових рот – усього 1 435 солдатів⁶⁴.

Якість поповнення, незважаючи на деякі гучні назви формувань, була досить низькою. Так, “український ударний батальйон” 204-го запасного полку, який направлявся в Меджибізький табір, був “абсолютно не навчений”⁶⁵.

Типовими були приклади, зазначені в донесенні начальника ешелону поповнення № 47 149 прапорщика Іщука комкору 34. У корпус прибули 3 маршові роти (16 офіцерів і 585 солдатів 93 запасного полку). Вони склалися із солдатів

⁶⁰ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335 обор.

⁶¹ Там же. – Л. 380.

⁶² РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 208.

⁶³ Там же. – Л. 236.

⁶⁴ Там же. – Л. 197.

⁶⁵ Там же. – Л. 158.

дострокового призиву 1919 р., які на початку березня пройшли 4-х тижневе “не ґрунтовне” навчання (“стрельба на скорую руку” і т. п.). Автор донесення констатував: “Усі солдати-українці вважалися в полку кращими, коли вони несли гарнізонну службу і інші військові доручення. У теперішній час українці солдати охоплені не бувалим ентузіазмом, вбачаючи в українізації здійснення їх заповітної мрії, при чому ентузіазм без сумніву є великим фактом відтворення бойової могутності армії. Українізацію солдати розуміють як вирішення питання націоналізації військ, але не територіальності їх”. Проте цей, далеко не однозначний для реального сприйняття справ, коментар мав важливу заувагу: “Солдати потребують підготовки до бойових справ і поповнення начальників із солдатів”.

Ситуація ускладнювалася й тим, що в 14-й запасний полк, який стояв в Меджибожі і забезпечував поповненням 34-й корпус, продовжували надходити з тилкових гарнізонів маршові роти, укомплектовані неукраїнцями. 28 липня Скоропадський звернувся до командування з проханням вивести із Меджибожа усі неукраїнські поповнення, які знаходилися в 14-му та 42-му запасних полках і заважали проведеному українізації корпусу⁶⁶.

За інформацією чергового генерала штабу Південно-Західного фронту Волкова на 28 липня 1917 р. в 34 корпусі некомплект солдатів-стройовиків складав 13 500 осіб та інших – 2 200. Відповідно, разом це виростало у цифру – 15 700 осіб нестачі солдатського особового складу⁶⁷.

Для повного бойового порядку склад дивізій по рядовому складу потрібно було довести до 17 804 чоловік⁶⁸. Звичайно, що досягти таких показників за липень 1917 р. було неможливо.

Наголосимо, що українізація 34 армійського корпусу шляхом надання йому українських поповнень проходила найбільш вдало і ефективно серед частин і з'єднань російської армії, які визначалися для українізації. Корпус був єдиним виведеним на тривалий час із бойової лінії саме для проведення українізації.

Під впливом подій червневого наступу на Північному фронті 21 армійський корпус став на шлях українізації. Перед першою світовою війною 21-й корпус перебував у Київському військовому окрузі. Полки його дивізій дислокувалися: 33-ї – у Києві, а 44-ї – на Чернігівщині, Сумщині та Курщині⁶⁹. Весною 1917 р. він обороняв 100 кілометровий відтинок правого берега річки Західна Двіна у складі XII армії Північного фронту⁷⁰. Фронтовики, перевтомлені окопним життям, сподівалися на закінчення війни. Командувач 12-ї армії Р. Радко-Дмитрієв зазначав (5.05.1917 р.), що “на ділянці XXI-го корпусу солдати переправляються для братання навіть через Двіну, і ніхто їм не може завадити”⁷¹. На початок літа 1917 р. боєздатність корпусу зростає. Комісар Тимчасового уряду в XII армії вказував,

⁶⁶ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335 обор.

⁶⁷ Там же. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 423.

⁶⁸ Там же. – Д. 443. – Л. 221.

⁶⁹ *Звегинцов В.* Русская армия 1914–1917 гг. – С. 9, 10.

⁷⁰ *Какурин Н.* Краткий очерк важнейших событий кампании 1917 г. на Русском фронте / Н. Какурин // Разложение армии в 1917 году. – Москва; Ленинград, 1925. – С. 182.

⁷¹ Революционное движение в русской армии в 1917 году. 27 февраля – 24 октября 1917 года: сб. док. – Москва, 1968. – С. 82, 95.

що “самою стійкою частиною XII армії є XXI армійський корпус. У ньому кращі дивізії 33 і 44”⁷².

За своїм складом корпус був переважно українським. У 33-й, та 44-й дивізіях служили приблизно по 7000 солдатів-українців із 10000, у 185-й дивізії – 5000 із 8000 (артилерія дивізії складалась на 90 % з українців). Молодший командний склад, який перебував у гущі мас, представляли 85 % унтер-офіцерів українців⁷³.

У липні на 2-му з’їзді українців XII армії була прийнята ухвала як найскоріше почати українізацію військ армії і зробити 21-й корпус цілком українським⁷⁴. Ці ідеї поширилися на запасні частини фронту. Штаб фронту повідомляв у Ставку (12.07), що солдати-українці самочинно виділяються в окремі групи, відмовляються поповнювати неукраїнські частини⁷⁵. У зв’язку з цим Ставка рекомендувала (14.06) Головнокомандувачу Північного фронту вибрати для українізації одну із діючих дивізій фронту⁷⁶. 17 липня із Ставки надійшла нова директива про призначення для українізації не одну із дивізій, а весь 21 корпус⁷⁷. Ймовірно, що визначення 21 корпусу для українізації спричинив лист С. Петлюри у Ставку. Голова Українського Генерального Військового Комітету (УГВК), спираючись на висновки командирів 33-ї та 34-ї дивізій, доводив доцільність проведення українізації з’єднання. Комдиви зазначали, що “полки, які склалися у більшості з українців, завжди відзначались доблестю і стійкістю”, а тому “для зміцнення бойової міцці дивізій бажано комплектувати їх уродженцями з України, з якою дивізії знаходяться в найтіснішому зв’язку”. Командир корпусу поділяв думки підлеглих і вважав, що поповнення корпусу українцями сприятиме згуртованості і боєздатності частин⁷⁸. 29 липня Верховний Головнокомандувач видав наказ про українізацію 33, 44, 185 піхотних дивізій 21 корпусу. Відтепер дивізії поповнювалися українцями із запасних полків фронту і внутрішніх округів⁷⁹. Отже, 21 корпус офіційно перейшов в розряд тих, які українізувалися.

На початку серпня 1917 р. представники корпусу доповіли в УГВК про початок українізації⁸⁰. С. Петлюра, оцінюючи діяльність українців, зазначив, що корпус “за свої бойові подвиги вважається Ставкою за найкращий”. Він висловив надію, що і надалі “21 корпус буде стояти на сторожі, як своєї честі так і справедливих вимог на користь України”⁸¹.

Отже, проведення українізації з’єднань російської армії в умовах червневого наступу проходило із серйозними проблемами поповнення їх особовим складом і виведення його до показників, визначених бойовим розпорядком. У цій роботі

⁷² Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 6978. – Оп. 1. – Д. 583. – Л. 85.

⁷³ РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 1034. – Л. 188 обор.

⁷⁴ Там же. – Ф. 2152. – Оп. 2. – Д. 114. – Л. 89.

⁷⁵ Там же. – Ф. 2031. – Оп. 2. – Д. 55. – Л. 16.

⁷⁶ Там же.

⁷⁷ Там же. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 1034. – Л. 185. На 20.07.17 р. у корпус входили: “корінні частини” – 33-тя та 44-та піхотні дивізії, 33-тя та 44-та артбригади та паркові артдивізіони; сформована у лютому 1917 р. з частин корпусу 185 піхотна дивізія; приданими до корпусу були 116 піхотна (з вересня 1916 р.) та 3 особлива (з 1 липня 1917 р.) дивізії. – РГВИА. – Ф. 2152. – Оп. 2. – Д. 114. – Л. 5.

⁷⁸ Там же. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 1034. – Л. 188.

⁷⁹ Там же. – Ф. 2031. – Оп. 1. – Д. 55. – Л. 132.

⁸⁰ Рижский фронт. – № 16. – 1917. – 23 июля (6 августа).

⁸¹ Вістник Українського Військового Генерального Комітету. – 1917. – 6 вересня.

командування, українські організації корпусів стикалися з численними перепонами, які не могли сприятливо впливати на хід українізації. Вона була продовжена з великими труднощами наприкінці літа – початку осені 1917 р. Особовий склад корпусів вирішував не лише долю своїх з'єднань. Він суттєво вплинув у майбутньому на розвиток українського національно-визвольного руху, обстоювання національної державності періоду Української революції.

Григорій Савченко. Украинизация в российской армии в период июньского наступления 1917 года

Проанализировано один из этапов украинизации в российской армии в 1917 г. Рассмотрено отношение представителей командования к идее украинизации и ее реализации в войсках. На примерах 34-го армейского корпуса, формирования пополнений для фронта из солдат и офицеров украинцев показано сложность проведения украинизации.

Ключевые слова: украинизация, российская армия, украинцы, солдаты, офицеры, командование, наступление, корпус.

Grygorii Savchenko. Ukrainization in the Russian army during the June 1917 offensive

The article analyses one of the stages of the Ukrainization of the Russian army in 1917. It examines attitudes of the headquarters representatives to the idea of Ukrainization and its implementation in the military. The complexity of Ukrainization is shown on the examples of the 34th and 21th Military Corps and organizing personal replacement of Ukrainian soldiers and officers for the front.

Key words: Ukrainization, the Russian army, Ukrainians, soldiers, officers, commanders, offensive, military corps.